

Կարելի է մատնանշել նաև մի շարք նման աշխարհագրական անուններ՝ Փոքր Ասիայում և Հայաստանում (օրինակ Caballa կուդիայում, Կիլիկիայում և Հայաստանում, Harposos գետ Կարիայում ու Հայաստանում և այլն)։ Համենայն դեպս տեղանունների և անձնանունների այս զուգորգությունները վկայում են, որ հայերի հնդեվրոպական նախնիները իրոք շարժվել են արևմուտքից արևելք, Փոքր Ասիայի հարավ-արևմտյան կողմից սկսած<sup>26</sup>։

Հայկական լեռնաշխարհում ալիզոնները, օդումանտները և մյուս ցեղերը ժամանակի ընթացքում ձուլվել են հայերին։

## 2. ՀԱՅՅԵՐԻ ՑԵՂԱՅԻՆ ՄԻՈՒԹՅՈՒՆԸ ԱՐՄԵՆՇՈՒՊՐԻԱ ԵՐԿՐՈՒՄ

Թրակա-փոյուզական ցեղերը Արմե-Շուպրիա երկրում։ Խեթական թագավորության կործանումից հետո (մ. թ. ա. 1200—1118 թվականներ) թրակա-փոյուզական ցեղերը, որոնց թվում ասսուրա-բաբելական աղբյուրները հիշատակում են փոյուզացի-միսիացիներին՝ մուշկեր անվան տակ, և արիմ-ուրումեացիներին, շարժվում են արևելք, դեպի Եփրատ և այնտեղից էլ՝ Հայկական լեռնաշխարհ։ Այս շարժման մեջ ներգրավված էին նաև նախախեթական արա-խազա-աղբյուզական ցեղերը, որոնք թափանցելով Հայասա-Ազիի ցեղերի միությունը, անցնում են այդ երկիրը, մասամբ տեղահանում են բնիկներին ու սրանց հետ միանում մուշկերին և ուրումեացիներին։ Մ. թ. ա. XII դարի ասսուրական արձանագրությունները մեծ տաճնապով են խոսում մուշկերի ներխուժման մասին՝ Ասորեստանյան տերության հյուսիս-արևմտյան շրջանները (մ. թ. ա. 1170—1165 թվականներ)։ Սրանք հենց այն մուշկերն էին, որոնք ներխուժեցին Հայկական լեռնաշխարհի և Հյուսիսային Միջագետքի սահմանները, դարձան նստակյաց հողագործներ և Ասորեստանի հարկատուներ։ Այստեղ ստեղծված թագավորությունը, որի կենտրոնը հարերիդի դաշտում էր, ասորեստանցիները կոչում են «մուշկերի թագավորություն»<sup>27</sup>։

Հայկական լեռնաշխարհի սահմաններ ներխուժած այդ ցեղերը զբաղեցրել էին հարբերդի դաշտում և Արևմտյան Տիգրիսի ակունքների շրջանում (Հին հայկական Անգեղ-տուն գավառը) գտնվող Ալզիի և Պուրուլումզիի շրջանները։ Մուշկերն այստեղ ուրումեացիների և կասկեացի-արեշլայցիների հետ միասին կազմում են ցեղային միություն, որը գլխավորում էին հինգ առաջնորդ «թագավորներ»։ Իշուվա և Ալզի-Պուրուլումզիի շրջաններում ստեղծված ցեղային այս միությունը՝ «մուշկերի թագավորությունը», բավական հզոր միավորում էր և Ասորեստանի դեմ կարողանում էր հանել 20.000 զորք<sup>28</sup>։ Ասորեստանյան նվաճողների դեմ ընդհանուր պայքարում մուշկերի թագավորության հետ միավորվել էին նաև Արևմտյան Տիգրիսի ավազանի տեղական խուրրիական Շուպրիա, Կադմուխի, Բաբլի, Խաբի, և այլ երկրներ։

<sup>26</sup> Տե՛ս N. Adontz Histoire d' Arménie, էջ 320—327.

<sup>27</sup> Մուշկերի այս թագավորությունը չպետք է շփոթել մ. թ. ա. VIII դարի հայտնի մուշկերի թագավորության հետ, որը փոյուզական պետություն էր (Տե՛ս Ս. Տ. Երեմյան, Հայերի ցեղային միությունը Արմե-Շուպրիա երկրում, ՊԲՀ, 1958, № 3, էջ 59—72)։

<sup>28</sup> Մուշկերի թագավորության կենտրոնը՝ Մուշկու երկիրը, որը հետագայում ուրարտացիների մոտ կոչվելու է Մուշանի, հայերը հավանորեն անվանում էին Մուշար (այժմ՝ Մուշար-դաղ լեռների շրջանը)։ Նա ուներ համանուն Մուշարա (Ptol., V, 13, 8) կենտրոնը։

Այսպիսով, Ասորեստանյան պետության ռաբարբարոսական ծայրամասում» կազմավորվում է մի բավական ուժեղ ցեղային միություն, որի հետ ասորեստանյան նվաճողները պետք է լուրջ հաշվի նստեին: Նրանք հաճախակի արշավանքներ են ձեռնարկում՝ հնազանդեցնելու ըմբոստ լեռնցիներին:

Երբ մ. թ. ա. IX դարից սկսած Ուրարտուն ընդարձակվելով հասավ նաև Շուպրիա երկրին, ապա այդ երկիրն արդեն այնքան էր յուրացվել նոր ցեղերի՝ ուրումեացիների կողմից, որ Շուպրիայի փոխարեն ուրարտական արձանագրություններում օգտագործվում են Ուրմեուխի-Ուրմեունի կամ Արմե անունները: Մարկվարտն<sup>29</sup> իրավացիորեն նկատել է, որ հենց այստեղ, Arme էթնոնիմից, խուրրի-ուրարտական -in փերջավորության հավելումով, որը մեղական լեզվի ազդեցությամբ դարձել էր -ina, ձևավորվել է Armina անունը, որից և ծագում է հայերի՝ հին պարսկական արձանագրություններում և հին հունական գրականության մեջ ընդունված համապատասխան անունը: Այստեղից կարելի է եզրակացնել, որ տեղական խուրրիական բնակչությունը արմենները ձուլել էին իրենց և ժամանակի ընթացքում տալիս ձևեր նրանց բնակեցրած ողջ տեղիատրիայում, արևելյան կողմից ընդգրկելով Մշո դաշտը, որտեղով անցնում էր ուրարտական բնակչություն զբաղեցրած տեղիատրիայի սահմանը:

Արմե-Շուպրիա ցեղային միությանը սոցիալական բնութագրեր: Ցեղային միությունը, որն սկզբում կոչվում էր Մուշկերի թագավորություն, իսկ հետագայում՝ Արմե կամ Շուպրիա, կայուն միություն դուրս եկավ, մի հանգամանք, որ պայմանավորված էր Ասորեստանի և Ուրարտուի ագրեսիայի դեմ պայքարի անհրաժեշտությամբ: Անդրադառնալով իրոկեզների ամերիկյան ցեղին, որը նոր տեղիատրիա էր գրավել և գտնվում էր համանման պայմաններում, Ֆ. Էնգելսը գրում է. «Քանի որ այդ մարզը նրանք նոր էին նվաճել, ուստի այդ ցեղերի՝ ըստ սովորության միմյանց հետ միացած լինելը նրանց կողմից դուրս քշված ցեղերի հանդեպ՝ միանգամայն բնական էր»: Այդ ցեղային դաշնակցությունը թիր ձեռք բերած ուժի գիտակցության վրա հենված, անմիջապես հարձակողական բնույթ ստացավ և... իրեն շրջապատող ահագին երկրամասեր նվաճեց, ըստ որում բնակիչներին մասամբ դուրս մղեց իրենց բնակավայրերից, մասամբ իրեն հարկատու դարձրեց»<sup>30</sup>, ինչպես տեսնում ենք, Ֆ. Էնգելսը խոսում է Արմե-Շուպրիա ցեղային միության կազմավորման պայմաններին համանման մի դեպքի մասին:

Սակայն Արմե-Շուպրիա ցեղային միությունը կազմած ցեղերը մ. թ. ա. XII—XI դարերում իրենց զարգացման մակարդակով իրոկեզներից բարձր էին կանգնած: Իրոկեզների միությունը արյունակից ցեղերի միություն էր և ուներ ընդհանուր լեզու<sup>31</sup>, իսկ Արմե-Շուպրիա միության մեջ մտնում էին ծագումով տարասեռ ցեղեր: Դրանք էին մուշկերը, որոնց անվան տակ այդ շրջանում հասկացվում էին փոյուզական ցեղերը (միսիացիներն ու մյուսները) և ուրիշ ազգակից ու դաշնակից էթնիկական կազմավորումներ, ինչպիսիք էին ասորեստանյան այլ արձանագրություններում հիշատակվող ուրումեացիները, այսինքն

<sup>29</sup> Տե՛ս J. Markwart. Die Entstehung..., էջ 67.

<sup>30</sup> Ֆ. Էնգելս, Ընտանիքի, մասնավոր սեփականության և պետության ծագումը, էջ 124:

<sup>31</sup> Տե՛ս նույն տեղում:



հայերի հնդեվրոպական նախնիները՝ արիմները, ինչպես նաև կասկեացիները կամ արեշլայցիները, որոնք պատկանում էին նախախեթական արխազա-չերքեզական ցեղերին: Հիշատակված մուշկերը, ուրումեացիներն ու կասկեացիները հանդիպեցին զանազան խուրրիական ցեղերի, որոնք կամ նրանց դաշնակիցները դարձան ընդդեմ ընդհանուր թշնամու՝ Ասորեստանի, կամ էլ հեթարկվեցին, դառնալով նրանց հարկատուները: Այսպիսով, «Մուշկերի թագավորությունը» կամ Արմե-Շուպրիա ցեղային միությունը ոչ թե արյունակից, այլ ծագումով և լեզվով տարբեր ցեղերի միություն էր. դա տերիտորիալ միություն էր:

Պատմական զուգահեռները ցույց են տալիս, որ տերիտորիալ տեսակետից մոտ, բայց ծագումով և լեզվով տարբեր ցեղերի միության պայմաններում տարալեզվության նման արգելքը վերացնելու համար միության մեջ մտած ցեղերից մեկի լեզուն վերածվում է միջցեղային լեզվի<sup>32</sup>: Մուշկերի ցեղային միության՝ «Մուշկերի թագավորության», մեջ միջցեղային հաղորդակցման այսպիսի միջոց է դառնում արիմներ-ուրումեացիների լեզուն, այսինքն ապագա հայերենը: Այդ երևում է թեկուղ



Կիրելա դիցուհին, փայտեղան  
քարձեռագրակիր

հետևյալ փաստից: Վերոհիշյալ ցեղերի նվաճած տերիտորիան վաղուց ի վեր ասորեստանցիներին հայտնի էր Շուպրիա կամ Շուբրիա անունով, բայց այնուհետև, ասորեստանցիներն սկսում են այն կոչել նաև Ուրումու: Հետագայում, մ. թ. ա. VIII դարից սկսած, երբ այդ տերիտորիան նվաճվում է մտցվում Ուրարտու պետության կազմի մեջ, ուրարտական արձանագրություններում այն սկսում է կոչվել Արմե, Ուրմե, կամ Ուրմենիուխի\Ուրմենիունի: Այս փաստը, ըստ երևույթին, վկայում է, որ հիշատակված ցեղերի մեջ, վերջին հաշվով, գերիշխող գիրք էին գրավել արիմները կամ ուրումեացիները, որոնց անունով էլ ուրարտացիները, մասամբ նաև ասորեստանցիները, սկսում են կոչել Շուպ-

32 Յ. Էնգելս, Ընտանիքի, մասնավոր սեփականության և պետության ծագումը, էջ 124:

րիան: Այստեղ մուշկերը ձուլվում են իրենց ազգակից արիմներին<sup>33</sup>: Մուշկերը ևս, ուրեմն, հիմնականում հայերի հնդեվրոպական նախնիներն էին: Այս տեսանկյունով պատմականորեն հիմնավորվում է այն կարծիքը, թե հայերի «սոմեխ» վրացական անվան հիմքում ընկած է «սեխ»||«սեխ» էթնիկական տերմինը, որը ասսուրական «մուշկի» և հայկական «մշակ» անվանման քարթվիկականացված ձևն է: Այն իր հաստատումն է գտնում նաև բանասիրական առումով<sup>34</sup>:

Այսպիսով, արմենների լեզուն ժամանակի ընթացքում դառնում է ցեղային միության միակ լեզուն: Մյուս, գերազանցապես խուրրիական, ցեղերի լեզուները աստիճանաբար վեր են ածվում հայոց լեզվի տերիտորիալ բարբառների, և հայոց լեզուն, ավելի ու ավելի հարստանալով, տարածվում է Հայկական լեռնաշխարհի ներքին շրջաններում ապրող ցեղերի մեջ: Ուրարտական պետության գոյացումից հետո այդ պրոցեսին մեծապես նպաստեց նվաճված երկրների բնակչության մասսայական վերաբնակեցումը պետության կենտրոնական շրջաններում, որ լայնորեն կիրառվում էր ուրարտացիների կողմից:

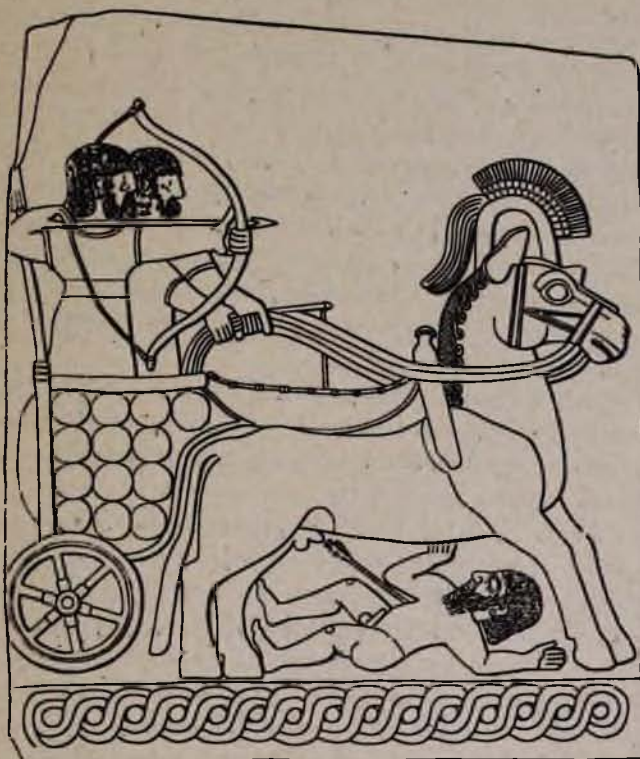
Թիգլաթպալասար Ա-ի արշավանքները դեպի Արմեն-Շուպրիա ցեղային միությունը: Նորաստեղծ ցեղային միությունը, սակայն, երկար ժամանակ չունեցավ ներքին հանգիստ զարգացման և արտաքին անխափան ընդլայնման համար: Նրա գոյությունը և հզորացումը մեծ անհանգստություն էր պատճառում ժամանակի հզորագույն տերությունը՝ Ասորեստանին: Եվ ահա, մ. թ. ա. 1115 թվականին Ասորեստանում գահ բարձրացած Թիգլաթպալասար Ա-ը պատերազմներ է սկսում ընդդեմ Շուպրիայի, որը պոտենցիալ վտանգ էր ներկայացնում Ասորեստանի ռաբարոսական ծայրամասից՝ ոչ հեռու գտնվող կենսական կենտրոնների համար: Իր տարեգրություններում Թիգլաթպալասար Ա-ը հայտնում է, որ իր գահակալումից կես դար առաջ, այսինքն մ. թ. ա. մոտավորապես 1170—1165 թվականներին մուշկերը գրավել էին Ալզի և Պուրուլում-զի երկրները: Հենց Թիգլաթպալասար Ա-ի գահակալության տարին մուշկերը, որոնց տակ, ինչպես տեսանք, պետք է հասկանանք, բուն մուշկերի հետ մեկտեղ նաև արիմ-արմենների և մի քանի այլ ցեղեր, վերսկսում են իրենց հարձակումները դեպի հարավ. 20.000 զորքով և 5 ցեղապետների գլխավորությամբ նրանք մտնում են Տիգրիսի աջ ափին գտնվող ասորեստանյան Կադմուխի երկիր-

<sup>33</sup> Մինչդեռ Հալիսի հովտում, որտեղ ապրում էր մուշկերի հիմնական մասը, նրանք պահպանել էին գերիշխող դիրքը. նրանց զբաղեցրած տերիտորիան՝ Փռլուզական թագավորությունը, ուրարտացիներն ու ասորեստանցիներն անվանում էին Մուշկու կամ Մուշկինի:

<sup>34</sup> Առաջին անգամ այս կարծիքն առաջ քաշեց և հիմնավորեց Ն. Յա. Մառը: Տե՛ս (Н. Я. Марр, История термина „абхаз“. Сборник статей Н. Я. Марра „О языке и истории абхазцев“. М.—Л., 1938, էջ 51: Գ. Խալաթյանցի այն պնդումը (տե՛ս Г. Халатъянц, О некоторых географических названиях древней Армении в связи с данными Ванских надписей, „Древности Восточные. Труды Восточной комиссии Имп. Арх. Общ-ва“, т. II, вып. II, էջ 196). թե someh-1 տերմինը ծագում է Շuḫma (նեխա-խեթերեն), Շuḫma կամ Շuḫmu (ակկադերեն) երկրի անունից, որը պաշտպանեցին Բ. Բ. Գիտարովսկին և Գ. Ա. Մելիքիզիլին, առկա է աստիճանով չի հաստատվում: Ասսուրական արձանագրությունների Սուխմե երկիրը տեղորոշվում է Արածանիի հովտում, Բալու քաղաքի շրջանում, որտեղ գտնվում էր Ասորեստանյան տերության սահմանները ներխուժած մուշկերի, այսինքն՝ հայկական ցեղերի թագավորությունը:



րը, որից հարավ ընկած էին Ասորեստանի հիմնական կենտրոնները։ Նրանց դեմ դուրս ելած Թիգլաթպալասար Ա-ը Կադմուխիում հաղթանակ է տանում և վերցնում 6000 գերի<sup>35</sup>։ Բայց Կադմուխիի Ասորեստանին հպատակեցված բնակչությունը միանում է մուշկերի զորքին և հրաժարվում հարկ տալուց։ Նրանց օղնությամբ են գալիս նաև շաբրխի լեռնացիները, այսինքն՝ լեռնաբնակ խուր-րիները։



Ռազմիկները մարտականքի վրա, բաժնաբաժնույն Մալաթիայից

Նամե գետի (Տիգրիսի վտակներից մեկը) մոտ տեղի ունեցած ճակատամարտում Թիգլաթպալասար Ա-ն ջախջախում է հակառակորդի միացյալ ուժերը։ Գերիների թվում էր լեռնականների «թագավորներից» մեկը՝ Կիլի-Թեշուբը (Կալի-Թեշուբի որդին)։ Դրանից հետո Թիգլաթպալասար Ա-ը պաշարում է խուրրիական Ուրախինաշ ամրոցը Տիգրիսի վերին հոսանքի շրջանում (Մաի-Ուռեկ, Արածանիի հյուսիսային ափին) և նրա թագավորը՝ Խաթուխի որդի Շադի-Թեշուբը, գերի է հանձնվում<sup>36</sup>։ Հաջորդ 1114 թվականին (մ. թ. ա.) Թիգլաթպալասար Ա-ը թափանցում է ավելի հեռավոր շրջանների (այսինքն՝ խուրրիների) երկիրը՝ Ալզի և Պուրուլումզի, որոնք նույնպես հրաժարվել էին Ասորեստանին հարկ վճարել։ Այս արշավանքի ժամանակ խեթերի երկրի ան-

<sup>35</sup> Տե՛ս АВИИУ, № 10, 1, 62.

<sup>36</sup> «Խաթուխի» խուրրիներեն նշանակում է «խեթ»։ АВИИУ, 12, ժան. 17:

հնազանդ մարդկանց, որոնք իրենց ուժով գրավել են Շուբարտուի բնակավայրերը, այսինքն՝ կասկեր-աբեշլայցիների և ուրումեացիների 4000-անոց մի զորաշուկատ ծառայության է անցնում ասորեստանցիների մոտ: Թիգլաթպալասար Ա-ի ուշ շրջանի արձանագրության համաձայն, ինքը վերաբնակեցնում է սրանց, իսկ թե ո՞ւր, հայտնի չէ: Վերադարձին Ասորեստանի թագավորը նորից ավերում է Կադմուխի երկիրը:

Թիգլաթպալասար Ա-ի 1113 թվականի (մ. թ. ա.) ձեռնարկած արշավանքներից մեկը եղել է դեպի Եփրատի (Արածանիի և Եփրատի) հովտի երկրները Իշուվան (Իսուվա) և Դարիան<sup>37</sup>: Այդ նույն ժամանակ արշավանք է ձեռնարկվում դեպի հարևան Ուրուտտի երկրները, որոնց այդ ժամանակ գլխավորում էր Սուգի երկիրը (այժմ՝ Զոխ):

Այսպիսով, Թիգլաթպալասար Ա-ը ոչ միայն ետ է մղում Արևմտյան Տիգրիսի հովտում հաստատված մուշկերի ու ազգակից ցեղերի գրոհները, այլև իր գահակալության առաջին երեք տարում կարողանում է իր իշխանությանը ենթարկել նրանց: Կես դար առաջ Ասորեստանի տերության սահմանները ներխուժած մուշկերի, ուրումեացիների և կասկեացի-աբեշլայցիների ցեղերը մ. թ. ա. 1113 թվականին նվաճվում են և ժամանակավորապես դառնում Ասորեստանի հարկատուները:

Հայ ժողովրդի ծագման փոյուզակաճ վերսիման: Կազմավորվող հայոց լեզվի նկարագրով էլ պայմանավորված է հունական պատմագրության մեջ առաջացած՝ հայ ժողովրդի ծագման փոյուզական վերսիման, որը կապված է հայ ժողովրդի հնդեվրոպական բաղադրիչի՝ արիմ-արմենների հետ:

Հայերենը դեռևս մ. թ. ա. VI—V դարերում այնքան մոտ էր փոյուզերենին, որ այդ բանը նկատում էին նաև կողմնակի դիտողները: Ահա այս միջավայրում է առաջ գալիս հայերի ծագման փոյուզական վերսիման, ըստ որի փոյուզացիները եղել են հայերի ազգակիցները<sup>38</sup>: Այդ վերսիման իր ժամանակ արտահայտել է Հերոդոտը, որը վկայում է, թե «Արմենները զինված էին փռյուզացիների նման և փոյուզական արտագաղթողներ էին (ἄποιοι), Սրանց երկուսի առաջնորդն էր Արտոքմեսը, որն ամուսնացած էր Դարեհի դստեր հետ»<sup>39</sup>: նման տեղեկություն է պահպանվել նաև Եվդոքսոս Կնիդացին (IV դար, մ. թ. ա.). «Իսկ արմենները ծագումով Փոյուզիայից են և նրանց լեզվում շատ բան փոյուզերենից է»<sup>40</sup>: Հայերենի և փոյուզերենի հարազատության մասին է խոսում նաև Դիոնիսիոս Հալիկարնասցին (մ. թ. ա. I դար):

Հայերի ծագման փոյուզական վերսիման, բացի լեզուների նմանությունից, հավանաբար ունեցել է նաև հետևյալ պատմական մեկնակետը:

Փոյուզացիների կենտրոն Դորդիոն քաղաքը գտնվում էր Սանգարիա գետի ափին, ներկայիս Անկարայից արևմուտք, որտեղ, ինչպես տեսանք, ապրում էին նաև հայերի հնդեվրոպական նախնիները: Սրան կից Արգեոս լեռան շրջակայքը, որը հավանաբար, հայերի հնդեվրոպական նախնիների՝ արմենների

37 АВИИУ, № 10, III, 98, հավանաբար նույնն է, ինչ Դիրիան, ուրարտ. Դիրյու-Դիրգու, Իշուվայից արևմուտք, համապատասխանում է հին հայկական Դե[ր]գիբ-Դեգիբ գավառին:

38 Տե՛ս 2. Մանեդյան, Քննական տեսություն հայ ժողովրդի պատմության, հատ. Ա, էջ 13:

39 Herod., VII, 73:

40 Տե՛ս ВДИ, 1947, № 3, էջ 274:



բնակավայրն էր, միաժամանակ բնակավայրն էր փոյուզացիների, որոնց ճընշման տակ էլ արմենները շարժվել են դեպի Հալիս գետի վերին հոսանքի շրջանը և դարձել կասկեացիների կամ արեշլայցիների և հայասցիների հարևանները:

Եթե հայ էթնոսի սկզբնական կորիզը ապրելիս է եղել այն վայրերում, ուր հաստատվել էին փոյուզացիները, որոնք դուրս են մղում նրանց դեպի արևելք՝ Անտիտավրոսի լեռները, ապա սա կարող է հիմք ծառայած լինել Հերոդոտի այն պնդմանը, թե հայերը «փոյուզական արտագաղթողներ (ἀποικισται) են»<sup>41</sup>:

Սակայն դա չե՞ռ չի նշանակում, թե հայերը փոյուզացիների ճյուղավորումն են: Թեև հայերենն ու փոյուզերենն պատկանում են միևնույն թրակական կամ թրակա-փոյուզական ենթաճյուղին, դրանք ինքնուրույն լեզուներ են: Թրակական հիմք լեզվից անջատվելուց հետո հայերենն ու փոյուզերենը զարգացման ինքնուրույն և տարբեր ուղիներ են թևակոխում:

Ստրաբոնի տեղեկությունները արմենների ծագման մասին: Հունական պատմական ավանդությունը մեզ հասցրել է հայերի ծագման նաև մի երկրորդ վերսիա, որ պահպանվել է վերոհիշյալ հեղինակներից ավելի ուշ ապրած Ստրաբոնի մոտ, սակայն իր էությունը ապրի հին է, քան փոյուզական վերսիան: Դա կարելի է կոչել «Թեոսալական վերսիա»:

Թեոսալական վերսիայի հեղինակներն են Թեոսալիայի Փարսալա և Լարիսա քաղաքներից դուրս եկած Ալեքսանդր Մակեդոնացու (336—323) զորահրամանատարներ Կիրսիլոս Փարսալացին և Մեդիոս Լարիսացին: Այս հեղինակների գրվածքը մեզ է հասել Ստրաբոնի միջոցով (մ. թ. ա. 63—մ. թ. 21 թվականներ) և նրանք մեզ հայտնի են միայն Ստրաբոնի հիշատակություններից: Ն. Ադոնցի կարծիքով Անտիգոնոսը (384—301) իշխանության գլուխ անցնելուց հետո հայոց թագավոր Արտանդեսի օժանդակությունն ապահովելու նպատակով նրա մոտ է ուղարկում երկու զորահրամանատարների՝ Կիրսիլոս Փարսալացուն և Մեդիոս Լարիսացուն, որոնք ժամանակին մասնակցել էին Ալեքսանդր Մակեդոնացու արշավանքներին<sup>42</sup>:

Կիրսիլոսն ու Մեդիոսը, անտարակույս, ձեռքի տակ ունեցել են Թեոսալիայում արմենների լինելու մասին պատմական մի ավանդություն, որը մեզ չի հասել: Հայաստանում (հավանորեն Փոքր Հայքի թագավորությունում) լինելով, նրանք ուշադրություն են դարձրել Հայաստանի և իրենց հայրենի Թեոսալիայի որոշ տեղանունների համահնչյունության վրա: Նրանք ընդհանուր գծեր են գտել նաև հագուստի մեջ և այլն: Արմենիայի էպոնիմ Արմենին Կիրսիլոսն ու Մեդիոսը կապում են արգանավորողների առասպելի հետ և նրան վերագրում Թեոսալական ծագում<sup>43</sup>: «Պատմում են, — կարդում ենք Ստրաբոնի մոտ, — որ Յասովնը, Թեոսալացի Արմենի հետ դեպի կոլխերի երկիրը նավելիս հասնում է մինչև Կասպից ծովը... իսկ Արմենը, — ասում են, ծագում էր Արմենիոնից (սկզբնապես Օրմենիոն Թեոսալիայում), որ մեկն է Բիբելդյան լճի մոտ՝ Փե-

<sup>41</sup> Herod., VII, 73:

<sup>42</sup> Տե՛ս N. Adontz, Histoire d' Arménie, էջ 329:

<sup>43</sup> Այս հիմնավորվում էր նաև նրանով, որ Իուկոս նավահանգիստը, որտեղից սկսեցին իրենց ճանապարհորդությունն արգոնավորողները, գտնվում էր Թեոսալիայում:



Խեթական ճիհրագրի ֆային գրության նմուշ



րնի և Լարիսայի միջև ընկած քաղաքներից. նրա ուղեկիցներն իբր բնակեցրել են Ակիլիսենեն և Սիսպիրիտիսը մինչև Կալաքեն և Ադիաբեն: Արմենից էլ, ասում են, մնացել է Արմենիա անունը»<sup>44</sup>: Այդ նույն հարցի մասին, մի այլ տեղ, Ստրաբոնը խոսում է հետևյալ կոնտեքստում. «Ալեքսանդրի արշավանքներին մասնակցած Կիրսիլոս Փարսալացու և Մեդիոս Լարիսացու ասելով, երկիրը կոչվել է Արմենիա Արմենի անունով: Արմենի ուղեկիցներից ոմանք գրավեցին Ակիլիսենեն, որը մինչ այդ գտնվում էր սոֆենների (ծոփացիների) իշխանության տակ, իսկ մյուսները բնակություն հաստատեցին Սիսպիրիտիսում մինչև Կալաքեն և Ադիաբեն, Արմենիայի սահմաններից դուրս»<sup>45</sup>:

Ն. Ադոնցը, Հ. Մանանդյանը, Գ. Ղափանցյանը ուշադրություն են դարձրել այս վերջին վկայության վրա, որը ճիշտ է արտացոլում պատմական իրականությունը<sup>46</sup>: Ակիլիսենեն (Նոզնկայի դաշտը)՝ հյուսիս-արևմուտքում և Սի(ս)-պիրիտիսը (Շուպրիտիսը), Կալաքենն ու Ադիաբենը հարավ-արևելքում այն շրջողակն էր, որի սահմաններում ուրարտական պետության կազմավորումից դեռ շատ առաջ տեղի էր ունենում արմենական ցեղերի տեղաշարժը Փոքր Ասիայից դեպի Հայկական լեռնաշխարհը:

Ինչպես տեսանք, հայերի ծագման Ստրաբոնի ընդունած վարկածում ևս Ակիլիսենեն (այսինքն՝ Հայաստանի կենտրոնական մասը) հանդես է գալիս որպես հայերի նախնիների բնակության սկզբնական վայր:

Հայերի թեսսալական ծագման վերսիան արտացոլվել է նաև հայ հին գրականության մեջ: «Աշխարհացոյց»-ում Մակեդոնիայի նկարագրությանը նվիրված հատվածում մի վկայություն է պահպանվել այդ մասին: Մակեդոնիայի երկրամասերը թվելիս հայ աշխարհագիրը հիշատակում է՝ «...զՄեծն Թեսաղիա, յորմէ Հայք»<sup>47</sup>: Այս տեղեկությունը հեղինակը պիտի վերցրած լինի անտիկ շրջանի: Հույն գրականությունից, թերևս նույն Ստրաբոնից:

<sup>44</sup> Strabo, XI, 4, 8:

<sup>45</sup> Նույն տեղում, XI, 14, 12:

<sup>46</sup> Տե՛ս N. Adontz, Histoire d'Arménie, էջ 23, Հ. Մանուկյան, Քննական տեսություն հայ ժողովրդի պատմության, հատ. Ա, էջ 25—26:

<sup>47</sup> «Աշխարհացոյց» Մովսիս Խորենացու, Վենետիկ, 1881, էջ 17: